

Planøkonomiens kollaps – og andre myter om transitionen i Rusland og Østeuropa

Hans Aage

Roskilde Universitet, Danmark

Abstract: The Collapse of the Planned Economy – and Other Widespread Misconceptions of the Transitions in Russia and Eastern Europe

According to the prevailing view, the Soviet planned economy collapsed around 1990; it was a failure, because a planned economy cannot work. Comparing this common view, as it appears in numerous quotations from special and general sources, with basic empirical evidence reveals deep discrepancies. This also applies to other common conceptions regarding the transition in Russia and Eastern Europe e.g. environmental problems, agricultural crisis, poverty and inequality. The command economies in Eastern Europe and the Soviet Union did not collapse; they were dismantled, and until then they functioned and delivered growth rates comparable to those of western countries. The transition after 1989 was driven by marketliberalistic enthusiasm as a short cut to imitation of western prosperity and entailed a refusal of economic planning in the East and in the West. A more realistic evaluation of the planned economy is important for how we politically and economically address our two great challenges, the global environment, and the global distribution.

Keywords: USSR, Soviet economy, transition, economic planning, climate crisis

Ifølge det fremherskende synspunkt kollapsede den sovjetiske planøkonomi omkring 1990; den var en fiasko, fordi planøkonomi ikke kan fungere.¹ En sammenligning mellem dette udbredte synspunkt, som det fremgår af talrige citater fra faglige og generelle kilder, og basale, empiriske fakta afslører dybe uoverensstemmelser. Det samme gælder andre gængse opfattelser af transitionen i Rusland og Østeuropa angående bl.a. miljøkatastrofe, landbrugskrise, fattigdom og ulighed. Kommandoøkonomierne i Sovjetunionen og Østeuropa kollapsede ikke; de blev

¹ Baseret på et indlæg ved videokonference, Moskva 25.–26. marts 2021, Volnoe Ekonomitjeskoe Obsjestvo Rossii, i anledning af hundredåret for SSSR Gosplan: Planlægning i markedsøkonomien: erindringer om fremtiden.

Kontaktinformasjon: Hans Aage, e-post: hansaa@ruc.dk

demonteret, og indtil da fungerede de og præsterede vækstrater sammenlignelige med de vestlige landes. Transitionen efter 1989 blev drevet af markedsliberalistisk entusiasme som en genvej til efterligning af vestlig velstand og medførte en afvisning af økonomisk planlægning både i øst og i vest. En mere realistisk opfattelse af planøkonomi har betydning for, hvordan vi politisk og økonomisk griber vor tids store udfordringer an, hvilke som bekendt er det globale miljø og den globale fordeling.

Formålet med denne artikel falder i fire dele: at redegøre for udbredte forestillinger om den sovjetiske planøkonomi (dokumenteret med citater fra faglige og generelle kilder), at påpege misforståelser i disse udbredte forestillinger (dokumenteret med historisk empiri), at påpege, hvordan disse misforståelser har medført afvisning af planøkonomi i det hele taget (dokumenteret med citater), samt at påvise, at denne afvisning er en ideologisk hindring for relevant forståelse af de globale fordelings- og klimaproblemer (dokumenteret med basal økonomisk teori og historiske erfaringer med planøkonomi).

Kollapsen

Begivenhederne forud for den officielle opløsning af Sovjetunionen 25. december 1991 opfattes almindeligvis som en kollaps af den sovjetiske planøkonomi. I *perestrojka*-årene »the economy descended into chaos« (Anderson, 2010, s. 47). En »systemkollaps« indtraf, ikke i 1992–1995 hvor produktionen styrteddykkede med mere end 40 % i Rusland, jf. tabel 2 nedenfor, men angiveligt i et meget kort tidsrum i 1989–1990: »først kollapsede de økonomiske systemer, og så begyndte reformprocessen«, og desuden »var det formentlig nødvendigt at køre processen igennem« (Paldam, 2002, s. 103, 125).

I modsætning til den gængse opfattelse er dette ikke en dækkende fremstilling, men snarere en efterrationalisering med det formål at retfærdiggøre en risikabel omvæltning af samfundet med deraf følgende prøvelser for befolkningen. Plansystemet kollapsede ikke, hverken i 1989 eller i 1992; det blev demonteret med vidtåbne øjne, mens det fungerede; økonomien blev overladt til markeds kræfterne, som fik frie tøjler efter vidtgående markedsreformer i årene efter 1992. De dramatiske produktionsfald, især i 1992–1994, var den direkte konsekvens heraf. Hovedkulds transition til markedsøkonomi blev vedtaget af Den øverste Sovjet i sommeren 1990, og afviklingen af plansystemet var blevet påbegyndt i 1987 med virksomhedsloven, som begrænsede antallet af centralt fastsatte plantal og gav virksomhedsdirektørerne beføjelser angående produktionssammensætning, løndannelse m.v.

Fra 1988 kunne der oprettes kooperativer, som fik vidtgående rettigheder. Der var ingen begrænsninger på indtægternes størrelse, på antallet af ansatte eller på foretagsomhedens art, blot den var lovlig. I landbruget blev der mulighed for selvfinansiering og forpagtningsaftaler af 50 års varighed. I 1990 skete yderligere modifikationer. Virksomhedsloven blev ændret; virksomhederne kunne omdannes til aktieselskaber, de fik større indflydelse på prisdannelsen, medarbejderindflydelsen

blev reduceret, og der blev indført ensartet profitbeskatning. Denne gradvise afvikling af plansystemet gav plads til forskellige former for begyndende markedsmechanismer, selv om de hæmmedes af vanskelighederne ved på legal vis at skaffe de nødvendige råvarer, som til at begynde med fortsat var knappe og blev fordelt statsligt, idet der ikke fandtes realistiske priser og engrosvaremarkeder. Der opstod store ubalancer, idet lønningerne, men ikke priserne, steg kraftigt.

Gosplan blev ligesom *Goskomtsen*, ministerkomitéen for priser, formelt afskaffet i 1991. Eftersom *Gosplan* var rygraden i den økonomiske koordinering i Sovjetunionen, kan det ikke undre, at nedlæggelsen kunne forårsage nogle procenters fald i produktionen. Hvis det accepteres som princip, at virkningen ikke kan optræde forud for årsagen i tid, så kan plansystemet ikke klandres for ikke at fungere, efter at det var afskaffet. Frem til og med 1989 var vækstraterne positive og små, i 1989 1,5 %. Faldet i det russiske BNP begyndte i 1990 (med 2 %) og i 1991 (med 6 %) hovedsageligt som en konsekvens af afviklingen af plansystemet (Maddison, 2003, s. 99; Aage, 1994, s. 83–97, 131–36), men andre forhold spillede også ind, bl.a. at olieprisen på verdensmarkedet faldt fra \$45 pr. tønde i 1985 til \$12 i 1990, og at der var store underskud på statsbudgettet, hvilket igen bl.a. hang sammen med Gorbatsjovs halvering af spiritusproduktionen i 1985 og deraf følgende fald i de statslige afgiftsindtægter.

Ligesom de fleste andre, og lige så uholdbart, hævdede afdøde Jegor Gajdar (1995), at Rusland stod foran kollaps i 1990. Der var megen opmærksomhed om økonomiske problemer før 1990, men ordets indhold var et helt andet, end det blev få år senere. I 1990 var spørgsmålet ikke, hvordan en kollaps kunne afbødes, men derimod hvordan vestlig rigdom kunne opnås – i en fart – og optimismen var brændende. Den revolutionære omstyrtelse af det sovjetiske imperium var ikke som andre revolutioner: der var ingen udbyttet klasse, der var ingen udbyttede nationer i imperiet, der var ingen kamp for lighed i indkomstfordelingen, og den herskende klasse havde kun beskedne økonomiske privilegier og brugte ikke væbnet magt til at forsvare dem. Imperiets randstater blev subsidieret af Rusland med især billig energi – helt usædvanligt for et imperium – og randstaterne sluttede sig snart til andre unioner; EU og NATO. Den materielle basis for demokratibevægelsen var aspirationer om økonomisk velstand samt om national frigørelse i Østeuropa.

Den korte periode med demokrati i Rusland faldt sammen med kulminationen på en global ideologisk bølge af utopisk liberalisme, den såkaldte *Washington Consensus* (Rodrik, 2006), som opflammede den liberalistiske entusiasme i Rusland godt hjulpet af demonstrationseffekter fra såkaldt transnational television. Ikke blot Jeltsin og hans folk blev fortryllede af vestlig materiel overflod og ideologi. Det blev alle,²

² Der var advarende røster, også fra økonomer, bl.a. fra en gruppe berømte russiske og amerikanske økonomer, deriblandt Lawrence Klein, James Tobin, Wassily Leontief, Kenneth Arrow og andre nobelpristagere, som udsendte to bemærkelsesværdige proklamationer til offentligheden i avisen *Nezavisimaja Gaseta* (1996, 1. juli, s. 1; 2000, 9. juni, s. 3; Reddaway & Glinski, 2001, s. 255, 638),

og tidsånden i 1989–1991 var præget af euforisk optimisme (Aage, 1991). Der var udbredt utilfredshed med de økonomiske forhold, ikke på grund af tilbagegang, idet produktionen voksede frem til 1989 omend med aftagende vækstrater, men fordi aspirationerne voksede langt hurtigere. Der var udbredt utålmodighed med Gorbatsjovs uendelige taler og »socialistiske vej«. Der var udbredte ønsker om at skaffe sig af med Sovjetunionen og dens kommunistiske parti. Og der var udbredt tiltro til vestlig rådgivning, til muligheden af hurtig indførelse af en »normal«, vestlig, demokratisk og velhavende markeds kapitalisme og til muligheden af gennemgribende ændringer af ejendomsforholdene uden korrumpning og nedbrydning af samfundets legitimitet.

De forskellige planer for at transformere Rusland på »500 dage« blev taget seriøst af alle, også af IMF og af andre vestlige eksperter, selv af Gorbatsjov, som i ramme alvor forhandlede et kompromis, en 500-dagesplan for hele Sovjetunionen, med Jeltsin i sommeren 1990. De vigtigste elementer var stabilisering, liberalisering, privatisering, deregulering og lønindeksering, og det officielle, grundlæggende dokument for disse forslag proklamerede, at:

Det er ikke lykkedes menneskeheden at frembringe noget mere effektivt end markedsøkonomien. (Shatalin et al., 1990, s. 25; Gorbatsjov i *Isvestija*, 1989, 31. maj, cf. Davies, 1990, s. 13)

Velkendte brister ved kapitalismen, såsom ustabilitet, arbejdsløshed, finanskriser, fattigdom etc., som alle måtte forudses i tidligere planøkonomier, hvor nødvendige markedsinstitutioner var fraværende, blev afvist:

Ironically, this dysfunction of the market turns out to be an argument for the state to do less, not more. (Åslund, 1992, s. 20)

Gorbatsjov opgav til sidst planen i november 1990 (Garcelon, 2005, s. 102, 130). Men gruppen af unge reformøkonomer løb med bifaldet, ifølge Aleksandr Rutskoj »unge fyre med lyserøde bukser, røde skjorter og gule støvler« (RFE/RL *Research Report*, 1993, 1. januar, s. 54), som udstrålede utopisk liberalisme og fnysende afviste alle slags socialdemokratiske »tredje veje«, ivrigt tilskyndet af den vestlige opinion og af vestlige rådgivere (Zweinert, 2006, s. 185; *The Economist*, 1995, 28. oktober, s. 15).³

der forfægtede det synspunkt, at reformerne var en forspildt, historisk mulighed for at virkeliggøre Gorbatsjovs reformpolitik, som formentlig var på rette vej, men blev afsporet af ideologisk og national masseentusiasme og koldt beregnende økonomiske og politiske interesser i vest og i øst.

³ Gorbatsjov havde modtaget halve løfter om økonomisk bistand (»My administration will seek to avoid doing anything that would damage your position in the world«, George Bush på Malta, 3. december 1989) og hele, om end ikke skriftlige, løfter om, at NATO ikke ville ekspandere mod øst (»For us, it stands firm: NATO will not expand to the East«, Hans-Dietrich Genscher i Moskva, 30. januar 1990). Men privat sagde George Bush til Helmut Kohl: »We can't let the Soviets clutch victory from the jaws of defeat«. Og Dick Cheney: »Why give up what appeared to be a winning hand?«. Gorbatsjov blev bedraget. Han måtte bittert erkende i 2014, at amerikanerne begyndte at underløbe ham allerede, mens han stadig var præsident (Taubman, 2017, s. 494, 497, 542–548, 685).

Fra 1992 blev stabiliseringspolitikken og markedsreformerne vidtgående, begyndende med liberalisering af prisdannelsen for næsten alle varer den 2. januar 1992, som omgående udløste voldsom inflation, i hele 1992 med en faktor 24, dvs. 30 % om måneden i gennemsnit. Det blev også forsøgt at stramme finanspolitikken og effektivisere skatteinddrivningen. Markedsreformerne indebar liberalisering af handel, udenrigshandel og alle priser, privatisering af både små og store virksomheder, deregulering og opbygning af markedsøkonomiske institutioner og lovgivning. Derefter indtrådte kollapsen med produktionsfald i 1992, 1993 og 1994 på hhv. 15 %, 10 % og 14 % og et samlet fald på 45 % fra 1989 til 1996 (Maddison, 2003).

Tiltænkt som et ædrueligt forvarsel om den kommende chokterapi erklærede Jeltsin i oktober 1991, at »forholdene vil forværres for alle i de næste seks måneder eller så« (*Isvestija*, 1991, 28. oktober, s. 1). Det kom de til, og da han nedlagde sit hverv nytårsaften 2000, tilføjede Jeltsin disse refleksioner om euforien 10 år tidligere:

Jeg ønsker at bede jer om tilgivelse, fordi mange af vore drømme ikke er blevet til virkelighed, fordi det, vi troede ville blive nemt, viste sig at være smerteligt svært. Jeg beder om tilgivelse for ikke at opfylde forhåbningerne hos mennesker, som troede, at vi ville være i stand til at komme fra den grå, stagnerende, totalitære fortid ind i en lys, rig og civiliseret fremtid i ét spring. Jeg troede selv på det. (cf. Ellman, 2000, s. 125)

Før kollapsen

Årsagen til sovjetøkonomiens påståede kollaps, »the manifest bankruptcy of the Soviet economy« (Hobsbawn, 2011, s. 418), er angiveligt åbenbar: »The inefficiency of the communist central planning system« (Chang, 2010, s. 201, 203, 209); »Everyone knows that economic central planning in the Soviet Union was a failure« (*The Economist*, 2010, 21. August, s. 65); og »the planned economic system itself was disastrous for long-run economic growth in the U.S.S.R.« (Easterly & Fischer, 1995, s. 363). Dokumentationen, som anføres, er nogle vidt udbredte, men forfejlede opfattelser, nemlig at de kommunistiske planøkonomier var mislykkede i alle væsentlige henseender: de kunne ikke frembringe vækst og velstand; de spildte ressourcer og fremkaldte en miljøkatastrofe (se fx Feshbach & Friendly (1992) betitlet *Ecocide in the USSR*); landbruget var ineffektivt og kunne end ikke brødføde befolkningerne; magthaverne var kleptokrater, som kun tænkte på at berige sig selv på bekostning af befolkningen (se fx Spufford, 2010, s. 88–90, 323–27, 377–78, 412–13).

Realiteterne var ganske anderledes, og elendighederne, der tilskrives planøkonomierne, fattigdom, miljøkatastrofe, landbrugskrise, kleptokrati, blev alle forværret i transitionsøkonomierne i 1990'erne. Med undtagelse af miljøproblemerne, som ikke var meget forskellige fra dem i de vestlige lande, hvilket er kuriøst, for planøkonomierne rådede over midlerne til at føre miljøpolitik, men åbenbart ikke over forståelsen eller viljen, og miljøproblemerne formindskedes i takt med de drastiske produktionsfald (Aage, 1998, s. 3–15; 1994 s. 185). Mangelen på brød er en myte, som stadig dukker op. Men »the inability of the USSR to feed itself« (Ellman

& Kantorovich, 1997, s. 263; Spufford, 2010, s. 323) i 1970erne og 1980erne var en følge af stigende velstand og stigende forbrug af kød og dermed stigende behov for foderstoffer; effektive landbrugsproducenter i Vesteuropa er også fuldstændig afhængige af importeret foder og energi. Fra 1960 til 1985 steg det årlige kødforbrug med 55 % fra 39,5 til 61,4 kg per indbygger, hvilket stadig var betydeligt under gennemsnittet i OECD (83 kg i 1983), især når det tages i betragtning, at den officielle sovjetiske statistik medtog nogle animalske produkter, som ikke regnes som fødevarer i den vestlige statistik, formentlig 5–20 % (Aage, 1987, s. 49–51). I dag er strukturen ændret, og Rusland og Ukraine har i de senere år igen været blandt verdens store hvedeeksportører ligesom i tsartiden.

Det er ligeså misvisende, når sovjetiske ledere betegnes som *kleptokrater* (cf. Åslund, 2002, s. 32, 83, 348). De var ikke rigtig rige og havde ingen udenlandske bankkonti, deres formuer kunne ikke nedarves, og deres privilegier var begrænset til mindre udlandsrejser, en *datja*, en treværelses lejlighed og andre typer af vestlige middelklassegoder, kort sagt det rene ingenting sammenlignet med nutidens rigmænd i vesten og i Rusland, jf. fodnote 9. Hvad angår kleptokrati og social ulighed i det hele taget, kan sovjetsamfundet slet ikke måle sig med kapitalismen, hverken den tsaristiske eller den nutidige. Deres beskedenhed til trods forargede sovjetledernes privilegier alligevel befolkningen (Davies, 1990, s. 10, 12–13; Mathews, 1978) og vækker også stadig forargelse blandt publikum i vesten. Det er, som om der anlægges to helt forskellige målestokke for uligheden i Sovjetunionen og uligheden under kapitalismen, i det første tilfælde et socialistisk idealsamfund, i det andet tilfælde en langt mere rummelig målestok. En anmeldelse af Andrej Kontjalovskijs film *Dorogie Tovaristji* i *Politiken* (2021, 15. juli) indeholdt følgende karakteristik af Sovjetunionen: »Et system styret af lige dele frygt og nepotisme er langt fra at ligne et paradis for arbejderklassen. Først æder revolutionen sine egne. Så mæsker førstekammeraterne sig på de andres bekostning«. Man kan vel sige, at alle tre sætninger er indiskutable, men af to diametralt modsatte grunde: de to første er korrekte, den sidste ukorrekt.

Dette er eksempler på en alt for almindelig særegenhed ved samfundsvidenskaberne, nemlig at empiriske fakta kan negligeres, retoucheres og bortforklares, mens indlysende fejlagtige fortolkninger og teorier møder generel billigelse og kan forårsage umådelig skade. Navnlig myten om fraværet af økonomisk vækst i planøkonomierne gentages i kor igen og igen som en uomtvistelig sandhed (Aage, 1994, s. 7–25). I en ellers velunderbygget artikel i *Politiken* (2021, 2. marts) i forbindelse med Gorbatsjovs 90-års fødselsdag hævdede forfatteren: »Da han blev sovjetisk generalsekretær, gik han straks i gang med at reformere landet, hvis økonomi lå i ruiner. Fødevarer rådne i godsvogne på glemte sidespor, mens befolkningen stod i kø foran næsten tomme butikker. Han var klar over, at planøkonomien ikke fungerede«. Gentagelsen understøtter den fremherskende ideologi, nemlig »a prejudice against planning« (Chang, 2010, s. 209) og ukritisk tiltro til markedsliberalisme kombineret med negligering af de sociale ulykker, den har forårsaget i transitionslandene.

Den evindelige gentagelse fremkalder ikke undren eller tvivl (angående gentagelsens nødvendighed, når det nu er så indlysende), men mere og mere standhaftig tillid og tiltro. Men faktisk kunne planøkonomierne skabe økonomisk vækst:

Tabel 1. Gennemsnitlige, årlige, procentvise vækstrater af realt BNP per indbygger i udvalgte lande, 1950–2009.

	SSSR/Rusland	USA	Japan	Kina	Danmark
1950–1973	3,3	2,5	8,0	2,9	3,1
1973–1989	1,0	2,0	2,9	5,0	1,7
1989–2009	0,0	1,3	0,8	9,2	1,3

Note: Opstilling af sammenlignelige, historiske produktionsdata er inficeret med store teoretiske og praktiske problemer, såsom beregning af inflationstakter, valutakurser og købekraftsforskelle. Kilderne i denne og de følgende tabeller er autoritative om end ikke ganske enige: OECD (Maddison, 2003), IMF og EBRD.

I sovjettiden blev der ikke opstillet nationalregnskaber svarende til OECDs standarder. De sovjetiske BNP-tal er vestlige rekonstruktioner ud fra tilgængelig statistik, som kan kontrolleres og betragtes som pålidelig, fx produktionen af elektricitet, kul og stål og antallet af ansatte i forskellige brancher og sektorer. Visse dele af sovjetisk statistik var meget sparsom, fx statistik for servicesektoren og for indkomstfordelingen (Aage, 1996). BNP er et summarisk mål for den samlede produktion; det siger ikke noget om fx produktionens sammensætning, forbruget eller effektiviteten. Der var stor forskel på sammensætningen af BNP i Sovjetunionen og i Vesten; fx udgjorde militæret formentlig 15–25 % af BNP i Sovjetunionen mod ca. 5 % i USA, og produktionen i servicesektoren var nedprioriteret i Sovjetunionen. Men BNP er et fundamentalt mål for økonomiens størrelse, og der er gjort store anstrengelser for at gøre BNP for forskellige lande og tidsperioder sammenlignelige.

Kilder: WEO (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/weodata/index.asp>); Maddison, 2003 s. 62–64, 88–89, 101, 184.

I perioden 1913–1989 var den gennemsnitlige, årlige vækstrate lidt højere i Sovjetunionen (2,1 %) end i USA (1,8 %) (Maddison, 2003). I begge tilfælde blev BNP per indbygger mere end firedoblet. *Gosplan* har en væsentlig andel i disse resultater. Der skete næsten ingen indhentning, idet BNP per indbygger som procent af USAs steg fra 28 % til 31 %. De sovjetiske vækstrater kunne slet ikke måle sig med vækstraterne i visse asiatiske lande, blandt andet Kina og Sydkorea, som oplevede vækstrater nær ved 10 % om året over længere perioder (jf. tabel 1).

I årene fra 1950 til 1989 voksede produktionen per indbygger i Sovjetunionen omtrent som i de vestlige lande, med 3,5 % om året i 1950–73 og med 1,0 % om året i 1973–89. Vækstraterne faldt mere efter 1973 i Sovjetunionen end i de vestlige lande af årsager, som ikke er simple at udrede, men blandt dem var de meget store militærudgifter. Oliepriserne på verdensmarkedet var høje i 1970'erne, men faldt meget kraftigt sidst i 1980'erne. Effektiviteten i den sovjetiske planøkonomi var således væsentligt mindre end i de rigeste lande, og navnlig var kapitalapparatets produktivitet aftagende (Easterly & Fischer, 1995). For forbrugsvarer var udbud, variation og innovation meget begrænset i Sovjetunionen. Det er påfaldende, at alle store nyskabelser inden for forbrugsvareproduktionen er sket i kapitalistiske lande og næsten alle sammen i USA. Det hænger sammen med dels, at forbrugsvarer havde

relativt lav prioritet i Sovjetunionen, dels at incitamenterne til forbrugsudvikling var ubetydelige. Anderledes med den militære produktion, hvor Sovjetunionen kunne hævde sig, men igen er det karakteristisk, at overførslen af militære opfindelser til civile anvendelser var meget mere træg end i de vestlige lande. Militæret lagde beslag på det meste af innovationskapaciteten og på en stor del af produktionen, formentlig 15–25 % sammenlignet med ca. 5 % i USA (Kornai, 2010, s. 642).

Men ikke desto mindre:

The growth rates of capitalism and planned socialism have been quite similar over the entire postwar period. (Gregory & Stuart, 1989, s. 414)⁴

Med undtagelse af Rumænien og Albanien havde de østeuropæiske planøkonomier i 1989 et BNP per indbygger i intervallet 35–70 % af EUs gennemsnit, jf. sidste søjle i tabel 2, og indbyggerne tilhørte den rigeste fjerdedel af verdens befolkning. Det fremgår af søjle 1–3 i tabel 2, at vækstraterne i 1960–1989 i Østeuropa, Rusland og Danmark var stort set ens, hvilket også indebærer, at der ikke skete nogen indhentning af det vesteuropæiske velstandsniveau, som det var tilfældet i 1950erne, da vækstraterne i planøkonomierne var høje, i Sovjetunionen 5 % om året i gennemsnit i årene 1950–1965. I alle landene skete der omtrent en fordobling af BNP i perioden 1960–1989.

Dette var ikke opfyldelsen af tidligere tiders store forhåbninger om, at *Red Plenty*⁵ kunne realiseres ved at erstatte »perfect competition« med »perfect computation«. Planlægningsteori gjorde betydelige fremskridt (Sutela, 1984). Men de teoretiske landvindinger svarede ikke ganske til de praktiske planlægningsproblemer, og Lev S. Pontrjagin, den berømte matematiker, bemærkede (1980, s. 104), at analyser i matematisk økonomi alt for ofte var ubrugelige for økonomer og trivielle for matematikere. I praksis var planerne plaget af inkonsistenser, og virksomhedsdirektørerne gjorde sig desperate anstrengelser for at skaffe nødvendige input til veje i et halvlegalt byttemarked for at kunne overholde et stort antal planindikatorer, først og fremmest at »opfylde og overopfylde« det dominerende plantal, nemlig bruttoproduktionen, *val* på russisk, som var bestemmende for de beskedne bonusudbetalinger. Det mægtige incitament, som består i muligheden for at tjene store penge, var fraværende. Tilbagevendende klager over ringe kvalitet, spild, tilsidesættelse af forbrugerpræferencer, træge tekniske fremskridt etc. gav anledning til tilbagevendende reformer eller »yderligere fuldkommengørelse af det sovjetiske plansystem«, som det hed, begyndende med Kosygin-Bresjnev-reformerne i 1965 (Aage, 1994, s. 47–62).

Men alt dette retfærdiggør ikke afvisningen af planøkonomien som »a sort of ideological fiction« sammen med »the shoddy social services inherited from Soviet

⁴ I senere udgaver af bogen forsvandt denne sætning, men de empiriske data ændredes ikke.

⁵ Titlen på Francis Spufford's (2010) roman, hvor kendte sovjetiske økonomer er blandt hovedpersonerne.

⁶ Med Peter Wiles' ord, cf. Nuti, 1981, s. 395–396.

Tabel 2. Økonomisk vækst i udvalgte transitionslande og i Danmark 1960–2007 (for hvert land realt BNP i procent af BNP i 1989).

	BNP 1960	BNP 1973	BNP 1989	mindste BNP siden 1989		BNP 2000	BNP 2007	BNP pr. indbg.
				år	BNP			1989 EU = 100
Polen	44	82	100	1991	82	127	166	36
Tjekkiet	51	75	100	1993	86	98	130	56
Slovakiet	–	–	100	1994	75	99	143	49
Ungarn	51	81	100	1994	82	99	128	44
Slovenien	–	–	100	1993	80	111	155	72
Estland	–	67	100	1994	64	83	140	69
Letland	–	74	100	1995	52	64	116	63
Litauen	–	73	100	1994	53	65	111	55
Bulgarien	41	82	100	1998	66	70	100	39
Rumænien	38	80	100	1993	75	78	116	25
Rusland	40	74	100	1998	55	63	99	49
Belarus	–	64	100	1995	63	81	133	46
Ukraine	–	73	100	2000	38	38	66	38
Georgien	–	61	100	1994	25	34	60	48
Kirgisistan	–	70	100	1996	54	67	95	23
Danmark	43	75	100	1989	100	131	147	116

Noter: De tre første søjler viser realt BNP i 1960, 1973 og 1989, alle som procent af realt BNP i 1989. I de to følgende søjler vises året med lavest BNP efter 1989 og dets størrelse; data er usikre, ikke mindst fordi 20–40 % af BNP hidrører fra den uformelle sektor af økonomien. Søjlerne 6 og 7 viser realt BNP i 2000 og 2007 som procent af BNP i 1989. Den sidste søjle viser BNP per indbygger som procent af BNP i EU-15. Disse estimater er et forsøg på at rangordne landene ved anvendelse af forskellige og uensartede beregninger af BNP i købekraftspariteter. Formentlig er landenes rangorden og estimaternes størrelsesorden nogenlunde pålidelige, men de eksakte tal er højest usikre, jf. noterne til tabel 3. Således er der foreslået stærkt varierende estimater af det sovjetiske BNP per indbygger for 1989 som procent af USA's, fra 50 % ifølge CIA (og den sovjetiske *Narodnoe Khozjajstvo SSSR*) til så lidt som 10 % ifølge et enkelt estimat fra IMF ud fra ukorrigerede valutakurser, men de fleste estimater er i intervallet 30–40 % (Aage, 1994, s. 101).

Kilder: www.EBDR.com; Maddison, 2003.

times« (Garcelon, 2005, s. 11, 222). Tilsyneladende kan hvad som helst siges angående planøkonomierne. Østeuropa var næppe »economically devastated by forty years of mismanagement« (Stokes, 1993, s. 4), og i 2005 var Centraleuropa og de baltiske lande ikke »starting to regain the ground lost under communism« (*The Economist*, 2005, 26. november, s. 33). Tabel 2 viser tydeligt, at »the ground was lost« efter 1989 som en direkte konsekvens af radikal økonomisk transition.

Var Sovjetunionen »socialistisk«, som den sovjetiske 1936-forfatning påstod, tilmed et »konsekvent demokrati«? Synspunktet har tilhængere blandt nogle, der ikke betegner sig selv hverken som stalinister eller som socialister:

Stalinismen er det mest konsekvente forsøg på at indføre den socialistiske utopi, som historien har kendt. (Kulavig, 2004 s. 220)

Definitionerne af socialisme er legio (Nuti, 1989, s. 392). Marxister og socialister har debatteret sovjetsamfundets natur gennem et århundrede og har brugt betegnelser som »degenereret arbejderstat«, »bureaukratisk kollektivism« og simpelthen »statskapitalisme«. Trotskij anså det for et »overgangssamfund«, nemlig under udvikling i retning af kapitalisme (Trotsky, 1936, s. 112, 254). De satte ikke lighedstegn mellem socialisme og fascisme, hvilket mange andre har gjort, selv om forskellene ikke er ligegyldige:

Hvor der i fascismen var en makaber *overensstemmelse* mellem ideologi og praksis, var der i kommunismen en på én gang kynisk og tragisk *modsatning*. (Sørensen, 2017, s. 414)

Gorbatjovs *perestrojka* var et dristigt forsøg. Økonomiske aspirationer var hoveddrivkraften. Som Gorbatjov udtalte i marts 1986:

Kort sagt, kammerater, acceleration (*uskorenje*) af vores økonomiske og sociale udvikling er nøglen til alle vores problemer, kortsigtede og langsigtede, økonomiske og sociale, politiske og ideologiske, indenrigspolitiske og udenrigspolitiske. (Tale til SUKPs 27. kongres, *Ekonomitjeskaja Gaset*, 1986, marts nr. 10, s. 6)

Forhåbningen var, at *glasnost* og *demokratisatsija* ville overvinde »bureaukratisk modstand« (Ellman & Kontorovich, 1997), frigøre bundne, energiske, produktive kræfter og fremkalde hidtil uset økonomisk dynamik. Blandt sovjetiske ledere var Gorbatjov den sidste generalsekretær, men han blev den første til at nedlægge hvervet uden modstand. »At heart he was, and remains, a Russian imperialist«, men »Gorbachev's place in history is assured« – ifølge Steele (1996, s. 142, 145, 149–151). I hvert fald udtalte Gorbatjov om annekseren af Krim den 18. marts 2014, at det var et folkeønske: »Det glæder mig, at Krim har sluttet sig til Rusland« (*Komsomolskaja Pravda*, 2014, 18. marts; Taubman, 2017, s. 685). Mange, ikke mindst i Vesten, beundrer Gorbatjov som en humanist, som aldrig svigtede visionerne om socialisme og demokrati,⁷ som ikke tilstræbte *uskorenje* og økonomisk vækst for enhver pris, som ikke blev korrumperet af magt og krigsbegejstring,⁸ som blev, hvad Hans Magnus Enzensberger (1997, s. 55–63) kaldte en af »tilbagetogets helte«.

⁷ »*Perestrojka* er fornyelsen af socialismen, ikke genskabelsen af kapitalismen« (*Pravda*, 1989, 30. september; cf. Davies, 1990, s. 26).

⁸ Hverken Gorbatjov eller nødkomiteén fra 19. august 1991 tyede til militær magtanvendelse. Senere gjorde Jeltsin det i oktober 1993, da han beordrede bombningen af bygningen, som husede Den øverste Sovjet. Ifølge politiets rapporter blev 189 mennesker dræbt (Reddaway & Glinski, 2001, s. 427). Det afbrudte kup 19. august 1991 var ikke et kup i forfatningens forstand, men udskiftning af et medlem af en kollektiv ledelse. Med kuppet 21. september 1993 opløste Jeltsin Den øverste Sovjet og Kongressen af folkedeputerede med bifald fra vestlige observatører og tiltog sig diktatorisk magt, indtil det nye, svækkede parlament, Statsdumaen og Føderationsrådet, trådte sammen i januar 1994.

Efter kollapsen

Transitionen opsummeres normalt som en indledende periode med makroøkonomisk stabilisering og negativ økonomisk vækst fulgt af en række år med økonomisk opsving i de fleste transitionslande, der ligesom andre industrielle efternølere begyndte at indhente de avancerede industrilande takket være kraftig økonomisk vækst.

Dette er ikke hele sandheden. Genetableringen af kapitalismen i Rusland og Østeuropa udløste en depression af en dybde og varighed, som er exceptionel i fredstid, jf. tabel 2 og 3. Men virkningerne varierede meget mellem landene. Generelt var den økonomiske situation værre, og hyperinflationen (50 % om måneden eller en årlig faktor på 130 eller mere) varede længere, jo længere mod øst landet var placeret, dvs. jo større dets geografiske afstand til Bruxelles. Produktionen faldt mere end 60 % i Georgien og Ukraine, 35–50 % i de fleste andre tidligere sovjetrepublikker og 15–25 % i Østeuropa. Efter 10 år var Polen og Slovenien nået op på BNP-niveauet fra 1989, og i 2005 var dette lykkedes i de fleste lande i Østeuropa, i Baltikum og i Belarus, mens BNP i Rusland fortsat var 15 % lavere end i 1989. Hårdest ramt var Georgien og Ukraine; i Ukraine faldt BNP frem til år 2000, hvor BNP nåede ned på 38 % af 1989-niveauet; i 2009 var det nået op på 58 %.

I 1996 var produktionen i Rusland faldet med 40–45 % i forhold til 1989 (jf. tabel 2), hvilket blev beskrevet således af velinformerede iagttagere: »The economic news, on the whole, is fair to good« (*The Economist*, 1996, 16. november, s. 37–38), og »Liberalization has indeed been a good investment« (*World Development Report*, 1996 s. 29). Da produktionen i 2002 var steget til 70 % af niveauet i 1989, skrev *The Economist* (2002, 20. april, s. 32): »Never in living memory has Russia been so stable, respected and prosperous«, og da det var steget til 80 % i 2004, konkluderede Shleifer & Treisman (2004 s. 20): »Russia's reinvention would seem cause for celebration«.

Blandt de tidligere sovjetrepublikker, som klarede sig bedst igennem årene efter 1990, var Estland, der indførte kapitalisme og demokrati hurtigst og mest konsekvent, og Belarus, der hverken indførte kapitalisme eller demokrati (jf. transitionsindexet og BNP-tallene for 2010 i tabel 3). Der er ingen empirisk korrelation mellem demokrati på den ene side og økonomisk vækst på den anden side hverken i transitionslandene eller i verden som helhed. Sammenhængen mellem vækst og økonomisk liberalisering er også uklar; andre forhold spiller ind, navnlig regeringens kvalitet og kapacitet (Popov, 2009; Apolte, 2011, s. 695–698; Havrylyshyn, 2009).

De offentlige udgifter brød sammen som følge af manglende skatteindtægter og som følge af pres fra vestlige rådgivere og *The Washington Consensus* med ødelæggende konsekvenser for uddannelse, sundhedsvæsen, infrastruktur og social velfærd. Store dele af kapitalapparatet gik tabt, ikke mindst human kapital på grund af lukningen af forskningsinstitutioner og højteknologiske industrier, for eksempel flyvemaskineindustrien. Det er lettere at gøre en dr.scient. i fysik til gadesælger end omvendt.

Tabel 3. Økonomiske reformer og vækst i udvalgte transitionslande og i Danmark 1989–2010.

	EBRD transitions-index		BNP 2010	BNP pr. indbg. 1989	BNP pr. indbg. 2009
	1995	2003	1989 = 100	EU = 100	EU = 100
Polen	3,1	3,6	183	36	52
Tjekkiet	3,3	3,7	126	56	60
Ungarn	3,3	3,8	121	44	44
Estland	2,9	3,7	120	69	82
Letland	2,4	3,5	92	63	53
Litauen	2,5	3,5	93	55	50
Rusland	2,3	2,9	100	49	40
Belarus	1,8	1,8	151	46	63
Ukraine	1,9	2,7	60	38	21
Danmark	..	..	141	116	119

Noter: De to første søjler viser et index for institutionel reform siden 1989 for 1995 og 2003 beregnet af EBRD som et uvejet gennemsnit af subjektive estimater på en skala fra 1,0 til 4,4 for forskellige typer af markedsreformer: store og små privatiseringer, prisliberalisering, virksomhedsrestrukturering, udenrigshandelsliberalisering, konkurrencepolitik, reform af den finansielle sektor og infrastrukturreform. Den næste søjle viser BNP i 2010 som procent af BNP i 1989. Og de to sidste søjler viser BNP per indbygger som procent af gennemsnittet for EU-15 i 1989 og 2009.

BNP-tal beregnet af EBRD er blandt de mest anerkendte, men de er usikre, ikke mindst fordi den uformelle sektor indregnes som et groft estimat svarende til omkring 25 %. Der er forskellige estimater, og de er genstand for betydelige revisioner. Således ændrede EBRD i 2001 tallene for det mindste BNP siden 1989 for Armenien (1993) fra 31 % til 44 % og for Litauen (1994) fra 39 % til 53 %, jf. tabel 2. Verdensbanken reviderede tallene for Polen, så det mindste BNP (1991) blev øget til 94 % af BNP i 1989, og BNP for 2000 blev øget til 144 %. For de tidligere sovjetrepublikker samt for Slovenien og Slovakiet er brugt data for 1990, ikke 1989, såvel i tabel 2 som i tabel 3.

BNP per indbygger i 1989 og 2009 som procent af gennemsnittet for EU-15 er beregnet ud fra BNP-data for 1989 og 2001 (Maddison, 2003) og Verdensbankens World Development Indicators sammen med vækstrater fra EBRD for 2002–2009. Resultaterne er imidlertid stærkt følsomme med hensyn til de valutakurser, som benyttes ved sammenligningen. Således har *The Economist* (2009, 7. november, s. 26) anført BNP per indbygger for 2009 som procent af gennemsnittet for EU-15 for de 9 transitionslande i tabel 3, henholdsvis: 27, 43, 32, 36, 30, 31, 21, 13, 7. De følgende tal for de første 4 transitionslande i tabel 3 beregnet som købekraftspariteter, 53, 72, 54, 51, er også anført af *The Economist* (2010, 9. januar, s. 27). Tallene i tabel 3 er formentlig de mest informative, da de er baseret på mere omhyggeligt beregnede valutakurser ud fra købekraftspariteter.

Kilder: Maddison, 2003; www.EBRD.com; World Bank: World Development Indicators; OECD Economic Outlook.

En hidtil uset fattigdom opstod i tiåret frem til 2000, hvor 30 % af den russiske befolkning levede under den officielle fattigdomsgrænse på \$42 om måneden. Efter 2000 reduceredes fattigdommen hurtigt, formentlig med 33–50 %, især i byområder (Gerry et al., 2008). Uligheden steg fra et skandinavisk til et latinamerikansk niveau. I Sovjetunionen var Gini-koefficienten i den lave ende af det internationale spektrum, omkring 0,25 som i Skandinavien. De højeste værdier, omkring 0,50, findes i for eksempel Brasilien og i Rusland i dag. Estimer af Gini-koefficienter er stærkt

følsomme med hensyn til datakvalitet og beregningsmetoder. Ifølge Verdensbanken (*World Development Indicators*) var den Russiske Gini-koefficient 0,46 i 1997, 0,36 i 2002 og 0,44 i 2007; i Brasilien var den 0,55. Ifølge The Luxembourg Income Study var den 0,43 for Rusland i 2000. Gustavsson et al. (2011, s. 902, 906) beregnede en russisk Gini-koefficient på 0,34 for 2003 ud fra data fra husholdningssurveys.

Dødeligheden steg også kraftigt i Rusland og andre tidligere sovjetrepublikker til dels grundet udbredt alkoholisme og stigende forekomst af sygdomme som tuberkulose, men for det meste uden anden påviselig grund end social elendighed og fattigdom. Hvis det forsigtigt antages, at dødeligheden steg fra 11 promille før 1992 til 14 promille efter 1992, idet der ses bort fra mindre virkninger af ændret alderssammensætning, kan overdødeligheden tilnærmelsesvis anslås til 0,5 millioner om året eller i alt 8 millioner i perioden fra 1992 til 2008, alene i Rusland, hvilket er sammenligneligt med andre store katastrofer i sovjetisk historie: Stalins kollektivisering og terror i 1930'erne (10 millioner), Anden Verdenskrig (25 millioner), hungersnøden i 1947 (1 million) (Eberstadt & Groth, 2010; Kashepov, 2003, s. 11, 26; Stuckler, King & McKee, 2009; Haynes, 2003). Folketallet faldt også i andre lande; således faldt det i Letland fra 2,9 millioner i 1991 til 2,3 i 2008 på grund af emigration.

Meningsmålinger viste, at »even at the height of the ex-communist countries' boom in 2006, almost half their citizens felt they lived worse than in 1989« (*The Economist*, 2009, 7. november, s. 26). Ikke desto mindre skrev *The Economist* fem sider senere i samme nummer (s. 31) at »free prices, free exchange rates, free trade, free labour markets and privatisation have proved a colossal success«.

Hvis indkomstfordelingen blev meget mere ulige under transitionen, så gælder dette i ekstrem grad for formuefordelingen som følge af privatiseringen af statsejendom, som overalt er blevet ledsaget af korruption (med Tjekkiet som delvis undtagelse). Forskellige fremgangsmåder blev anvendt, og i Østeuropa og Baltikum blev ejendom og jord i nogle tilfælde givet tilbage til de oprindelige ejere eller deres arvinger. I Tjekkiet blev virksomhedsaktier solgt på auktioner til udlændinge og til publikum, der kunne betale med vouchers, som tre fjerdedele af den voksne befolkning købte af regeringen til en meget lav pris i forhold til værdien af de aktiver, som de repræsenterede (Aage, 1994, s. 157–170). De tjekkiske vouchers var ikke omsættelige, men 80 % endte i investeringsfonde, og nogle fonde, blandt andet den private *Harvard Capital & Consulting* (HC&C), ejet af en ung immigrant fra USA, Viktor Kozeny, lovede at tilbagebetale 10 gange den oprindelige, meget lave pris efter et år. Den hurtige profit var fristende for mange borgere, og det var ekstremt profitabelt for fondene; HC&C kunne honorere sine forpligtelser, og derefter var der stadig \$200 millioner tilbage, som Viktor Kozeny kunne tage med sig til Bahamas (*The Economist*, 1995, 19. august, s. 64).

I Rusland blev der brugt vouchers tilligemed auktioner og såkaldte insider-privatiseringer, hvor virksomheder blev overladt til virksomhedernes ansatte og – navnlig – til direktørerne. Genetablingen af klassesamfundet foregik meget, meget hurtigt, samtidig med overførslen af samfundets aktiver til en økonomisk elite,

oligarkerne, som havde nære forbindelser til den politiske og kriminelle elite, hvis de ellers er politisk korrekte som Oleg Deripaska (anslået formue \$35 milliarder) og Roman Abramovich – i modsætning til Mikhail Khodorkhovskij, som blev fængslet i 2003, løsladt i 2013 og nu lever i eksil i London. Dette skete på en række forskellige måder, af hvilke mange var legale. De nye rigmænd var ofte industridirektører og parti- og *Komsomol*-ledere, begavede, intelligente og energiske personer, som havde været tiltrukket af disse veje til selvudfoldelse, succes og indflydelse, der var tilgængelige i sovjettiden. De påbegyndte deres økonomiske aktiviteter under *pere-strojka*; de havde gode forbindelser og var godt forberedte til privatiseringen efter 1992. Under *perestrojka* var demokratibevægelsen i Rusland først og fremmest drevet af højtuddannede *spetsialisty*, som formentlig led mest under det gennemgribende hykleri i sovjetsamfundet og havde mest at vinde ved ytringsfrihed og demokrati. Skønt de nød høj prestige og visse materielle fordele, var lønforskellene langt mindre end i vestlige samfund (Aage, 1996), og de betragtede sig selv som underprivilegerede i sammenligning med tilsvarende grupper i Vesten. Hvis Aleksandr Ivanovitj i *Guldkalven* af Ilf og Petrov havde levet i 1990'erne og ikke i 1920'erne, ville han have haft tifold bedre grunde, hvis

... hans pulse hamrede stadig i utålmodighed, kort og ondt. Han følte, at man netop nu, da det gamle økonomiske system var dødt, og det nye først var ved at fødes, kunne samle uhyre rigdomme sammen. (Ilf & Petrov, 1931, s. 364; 1933, s. 65)

Transitionen frembød mulighed for at råde over aktiver, som ingen kunne så meget som drømme om i sovjettiden. Vældige statsejendomme blev konverteret til private formuer gennem det såkaldte »lån for aktier«-program i 1995–97, hvor præsident Jeltsin rejste penge til sin valgkampagne ved at sælge statsgældsbeviser til oligarkerne, som senere blev indfriet med mængder af statsaktier i telekommunikation-, metal-, olie- og andre industrier til yderst favorable priser. Ikke blot statsejendommen, men også dele af statsforvaltningen blev privatiseret, idet legale og administrative institutioner blev erstattet med personforbindelser mellem personer med økonomisk og lokal, politisk indflydelse.

Disse umådelige formueoverførsler omfattede også Ruslands naturressourcer, og »ekstraktionskapitalisterne« kunne indkassere formuer og investere dem i udlandet.⁹ Ligesom luksusbiler, turisme og russiske opkøb af fast ejendom i vestlige lande bevidner dette en stigning – ikke i generel velstand – men i indkomst- og formueulighed. Fordi skatteinddrivelse er vanskelig i Rusland, og fordi beskatning af ressource renten er en attraktiv, ikke-fordrejende form for beskatning, er det langt fra indlysende angående ejendomsretten til naturressourcer, at »det er mest effektivt,

⁹ Således brugte oligarken Roman Abramovich 140 mio. pund på at købe fodboldklubben Chelsea i august 2003 (*The Economist*, 2003, 23. august 2003, s. 27). I 2017 lod Andrej I. Melnitjenko verdens største sejlførende lystyacht bygge i Kiel af Rendsburg-firmaet Nobiskrug, den 143 m lange *Sailing Yacht A* med tre 90 m høje master, til en anslået pris af 400 mio. dollars.

hvis den er privat» (Paldam, 2002, s. 34, 178), eller at »private and privatized enterprises outperformed public enterprises all over the world« (Åslund, 2002 s. 260). Tværtimod er der tvingende argumenter for offentlig ejendomsret til naturressourcer, især i Rusland på grund af landets store afhængighed af olie, gas og råvarer, som stadig udgør 20 % af BNP, 50 % af de offentlige indtægter og 80 % af eksporten ligesom i sovjettiden. Olieprisen har således meget stor betydning for Ruslands økonomi. I Gorbatjovperioden var olieprisen faldende fra \$45 per tønde i 1985 til \$12 i 1990. Omvendt i den første del af Putinperioden, hvor olieprisen steg fra \$10 per tønde i 1999 til \$50–80 i 2008; i juli 2008 nåede prisen kortvarigt op på \$147. Siden har prisen været svingende med en faldende tendens indtil for nylig og er i april 2022 efter Ruslands invasion af Ukraine \$110 pr. tønde og stigende.

En stigende oliepris betyder, at den samme mængde eksport indbringer mere udenlandsk valuta og dermed kan ombyttes til flere importerede ressourcer, som kan anvendes til privat og offentligt forbrug. Den grundlæggende, reale nationalregnskabsidentitet, dvs. for mængder af varer og tjenester opgjort i faste priser, kan udtrykkes således: Den totale mængde ressourcer, som er til rådighed, udgøres af produktion (BNP) og import, og denne mængde er lig med den totale ressourceanvendelse til privat forbrug, private investeringer, offentligt forbrug og investeringer samt eksport.

I stedet for at ombytte valutaindtjeningen med importvarer, kan valutaen opsamles i fonde som den norske *Statens Pensjonsfond Utland* med en markedsværdi i 2022 på 11.000 mia. norske kroner, mere end tre gange Norges BNP. Noget tilsvarende fandt sted i Rusland i mindre målestok, især i perioden med stærkt stigende oliepriser fra 2000 til 2008, og Ruslands *National Wealth Fund* udgør 200 milliarder dollars, svarende til 10 % af Ruslands BNP. Den er imidlertid omfattet af sanktioner efter Ruslands invasionen af Ukraine i februar 2022. Fra 2000 til 2008 var der også en kraftig vækst i den russiske produktion på 6–7 % om året, hvorved BNP steg fra 63 % til 99 % af niveauet i 1989 (jf. tabel 2). På grund af olieprisstigningen var indkomstfremgangen betydeligt større; således øgedes det reale forbrug i årene 2000–2008 med 8,5 % om året ifølge Verdensbankens *World Economic Indicators*, dvs. en fordobling.

En velvillig fortolkning af præsident Vladimir Putins gradvise renationalisering af indenlandske og udenlandske olie- og gasselskaber i Rusland ville være, at det er et skridt i retning af at opnå demokratisk kontrol med nationens formue, men det har vakt anstød:

Bullying and caprious methods ... border on gangsterism ... The Russian state's insistence on developing its oil and gas by itself is bad news for almost anyone in the world who consumes power or fuel. (*The Economist*, 2009, 7. november, s. 14; 2007, 13. januar, s. 26; 2006, 16. december, s. 9)

De samfund, som er opstået siden 1989, har forbedret frihedsrettighederne betydeligt sammenlignet med tiden før Gorbatjov, med alt fra ytringsfrihed til frit forbrugsvalg.

De har bragt demokrati og national frigørelse i Østeuropa og begrænset hykleriets gennemsivning af Rusland. Efterhånden er den økonomiske situation også blevet forbedret i mange lande (jf. tabel 2 og 3). Prisen har været tab af økonomisk tryghed for almindelige mennesker, stor indkomstulighed og endnu større formueulighed. På en måde er det jo en imponerende præstation, at kapitalismen har kunnet fungere så godt tyve år efter, at den begyndte på bar bund, og at ulykkerne ikke blev endnu større. Men ulykker var ikke, hvad befolkningerne forventede, og hvad vestlige rådgivere lovede dem. Reformpolitikkerne vendte Marx på hovedet og troede i ramme alvor, at afskaffelse af *statslig* ejendom ville løse alle økonomiske problemer, præcis som Marx i ramme alvor troede, at afskaffelse af *privat* ejendom ville løse alle tænkelige problemer:

Kommunismen som positiv ophævelse af privatejendommen i dens egenskab af menneskelig fremmedgørelse ... den sande overvindelse af konflikten mellem menneske og natur og mellem menneske og medmenneske ... Den er løsningen på historiens gåde. (Marx, 1844, s. 135)

Begge disse forestillinger er blevet grundigt revideret, og tredve års transition til kapitalisme var ikke løsningen på historiens gåde.¹⁰

Erindringer om fremtiden

Og nu til konklusionen – og konklusionen er, at effektiv, central, økonomisk planlægning er en uomtvistelig mulighed. Det bevises naturligvis først og fremmest af, at central planlægning er en livsbetingelse for og praktiseres med held i alle mulige små, store og meget store økonomiske organisationer. Og det modbevises ikke af den sovjetiske planøkonomi, som var bedre og mere effektiv end sit ramponerede rygte. Den kollapsede ikke, men fungerede indtil den blev afskaffet, og i 70 år under *Gosplans* direktion opnåede den betydelige resultater. Godt det samme, for det er også uomtvisteligt, at i fremtidens verden vil langt mere gennemgribende central planlægning blive hårdt tiltrængt for at håndtere fremtidens og nutidens to store udfordringer, det globale miljø og den globale fordeling, og der er heldigvis andre varianter af planøkonomi at vælge imellem end den sovjetiske. »The question, then, is not whether to plan or not. It is what the appropriate levels and forms of planning are for different activities« (Chang, 2010, s. 209).

Den økonomiske velfærdsteoris to hovedsætninger lærer os, at markedsligevægte, hvor priserne er sådan, at udbud er lig med efterspørgsel for alle varer, også er optimale i en vis, snæver forstand, dvs. at ressourcerne udnyttes fuldt ud, i hvert fald

¹⁰ Det var heller ikke »‘the end of history’ (Fukuyama) ... the manifest bankruptcy of the Soviet economy and of the economy of ‘market fundamentalism’ between 1980 and 2008 ... the socialists, Marxist or otherwise, were left without their traditional alternative to capitalism ... but the believers in the 1973–2008 *reductio ad absurdum* market society are also left helpless« (Hobsbawm, 2011, s. 418).

uden direkte spild, ved den givne fordeling af ejendommen til dem. Hvordan den spontane tilpasning til ligevægtspriserne foregår, er straks mere uklart, og navnlig har teorien ikke noget at sige om markedsøkonomiens dynamik, dvs. markedsøkonomiens og kapitalismens enorme potentiale for økonomisk vækst, som vi har set med egne øjne. Teorien er så at sige et statisk øjebliksbillede. Og teorien siger slet intet om indkomstfordelingen.

Men teorien siger, at markedet kun fungerer optimalt, hvis priserne afspejler nytte og omkostninger for de enkelte markedsdeltagere. Når markedsdeltagerne påfører hinanden ulemper (eller for den sags skyld fordele) uden at betale (eller belønnes) for disse såkaldte eksternaliteter, fungerer markedsmekanismen ikke optimalt. Miljøskader er det vigtigste eksempel, og CO₂-udledning det allervigtigste. Når man udleder CO₂, påfører man sine medborgere skader uden at betale for det, og der findes ingen markedspris for ren luft. Dette gælder også for markedsøkonomiens dynamik, som også er drevet af markedspriser, og derfor er den statiske velfærdsteori tilstrækkelig til at fastslå, at afhjælpning af vores to store problemer, det globale miljø og den globale fordeling, som de ansvarlige politikere burde hellige al deres vågne tid, er præcis, hvad markedsøkonomien ikke kan levere.

Hovedsætningerne viser sig at være argumenter for central planlægning, ikke for ureguleret markedsallokation, fordi betingelserne for markedseffektivitet ikke er opfyldt i mangfoldige tilfælde, specielt ikke hvad angår miljøspørgsmål og andre eksternaliteter, hvor der ikke sker en hensigtsmæssig prisdannelse, og heller ikke hvad angår fordelingsspørgsmål. Om statslig allokalation vil virke, når markedsallokation ikke gør det, er ikke noget simpelt spørgsmål, idet markedsfejl ikke er de eneste fejl – der er også mange muligheder for politikfejl. Central planlægning har fået et ufortjent dårligt ry. Sovjetisk økonomisk politik var lige så besat af økonomisk vækst på bekostning af miljøet, som økonomisk politik var i de vestlige demokratier, og resultaterne angående økonomisk vækst og miljøproblemer var i høj grad de samme. Sovjetøkonomien havde instrumenter til at føre miljøpolitik, men der manglede politisk vilje (Aage, 1998, s. 3–15; Ponting, 1991 s. 153; Aage, 2004).

Det altoverskyggende problem for central planlægning er, hvordan man decentraliserer på en måde, så at decentrale beslutninger tjener til at opnå planlagte resultater. Planlægningsteori gjorde betydelige fremskridt i Sovjettiden, for eksempel om hvordan man konstruerer incitamenter for de enkelte producenter til at give realistisk information om deres kapacitet i planlægningsfasen, samtidig med at de har incitamenter i den følgende produktionsfase til planopfyldelse og -overopfyldelse, de såkaldte modplaner, som imidlertid ikke fik den store praktiske betydning (Sutela, 1984; Weitzman, 1980; Bennett, 1989).

Det var også evident, at rationelle priser er en nødvendig betingelse for decentralisering, men det viste sig meget vanskeligt at indføre rationelle priser i Sovjetunionen, ikke så meget fordi »it can't be dealt with« af *Goskomtsen* (Spufford, 2010, s. 290),

men snarere på grund af ideologisk og folkelig modstand (Aage, 1991, s. 7–10).¹¹ Tilbage i 1950erne og 1960erne blev rationelle priser udsat for ideologisk kritik, fordi der er en matematisk isomorfi mellem planlægningsoptima og markedsligevægte. Da Leonid V. Kantorovitj sidst i 1930erne løste de første lineærprogrammeringsproblemer for en krydsfinerfabrik i Leningrad og opdagede de såkaldte skyggepriser, omtalte han dem ikke som priser; de har en allokatonsfortolkning i et lineærprogrammeringsoptimum svarende til markedspriser (hvis markedsligevægten også er et optimum, hvilket ikke er en selvfølge). I stedet brugte han så sent som i 1959 den mindre anstødelige betegnelse »O.O.O.«, *objektivno obuslovlennye otsenki* (objektivt bestemte vurderinger) (jf. Spufford, 2010).

I *perestrojka*-årene viste det sig umuligt at etablere et rationelt prissystem, selv om alle var klar over, at det var påkrævet som grundlag for økonomisk decentralisering. »Uden en prisreform, kan de økonomiske reformer ikke gøre fremskridt«, udtalte Gorbatsjov i 1988 (*Pravda*, 1988, 19. februar, s. 2), men alle de førende økonomer skiftede mening samme år og anbefalede en udsættelse af prisreformen. Da jeg spurgte sovjetiske kolleger om hvorfor, var svaret »ulitsa«, dvs. »gaden« eller med andre ord borgerlig uro (Aage, 1991), som før havde været reaktionen på prisforhøjelser, i Rusland i 1962 og i Polen, hvor den kommunistiske regering forgæves prøvede på at gennemføre de påkrævede prisstigninger i 1971, 1976 og 1979 og først havde held med det i 1989 som den sidste tjeneste, den ydede fædrelandet (Rothschild & Wingfield, 2000).

Lave forbrugerpriser blev generelt anset for en velerhvervet rettighed, selv om de var årsag til de besværlige køer i butikkerne, som ikke er udtryk for lav levestandard, men for, at priserne er for lave. Jeg må erklære mig uenig med dem, som anser markedsmekanismen for udemokratisk. Nej, markedet er en potent demokratisk mekanisme, idet den tillader individuelle præferencer at komme til udtryk og få effekt. Det er også demokratisk, at privilegier ikke betyder noget i den rene markedskapitalisme, kun størrelsen af ens portemonnæ. Men den er ikke perfekt. I markedet har den enkelte indflydelse med sin købekraft, og markedet reagerer også på mindretalspræferencer, men købekraften er fordelt ulige, ofte meget ulige. I politisk demokrati er stemmekraften lige fordelt, men uden effekt, da den enkelte stemmeberettigede som bekendt ikke har nogen indflydelse, men kun må påtage sig ansvaret for, hvad flertallet bestemmer. Al kollektiv handling og politisk beslutningstagen, også de demokratiske varianter, begrænser den individuelle frihed til at vælge og således også demokratiet, af hvilket individuelle frihedsrettigheder udgør en vigtig del. Men kollektiv, politisk handling er en uomgængelig nødvendighed i store dele af det sociale liv. Central økonomisk planlægning er ikke nogen undtagelse.

¹¹ Rationelle priser er upopulære overalt, i Moskva og endnu mere i New York. I en parallel interviewundersøgelse spurgte man publikum, om det var acceptabelt, at priserne på blomster steg i dagene op til den internationale kvindedag, den 8. marts (i Moskva) og Mors Dag (i New York). I Moskva svarede 66 % »nej«, i New York 68 % (Shiller, Boycko & Korobov, 1991).

Også i vor tid fordrejes økonomisk-politiske beslutninger af ideologiske fordomme. Et eksempel er EUs CO₂-forureningspolitik, ETS (EUs *Emissions Trading System* fra 2005), som benytter mængdeplanlægning (en fast mængde omsættelige udledningsstilladelser med markedsbestemte priser) fremfor prisplanlægning (justerbare forureningskatter). Omsættelige forureningskvoter blev valgt, til dels fordi de ofte anses for mere markedsvenlige og derfor foretrækkes af markedsideologer, men det spillede også ind, at fælles CO₂-beskatning i EU formentlig ville kræve traktatændringer. Men forureningskatter er præcis lige så markedsvenlige som omsættelige kvoter, eller rettere sagt markedsuvenlige. Begge er instrumenter for central økonomisk planlægning. Ingen af dem har noget at gøre med en markedsøkonomi, som er noget helt andet, nemlig at det overlades til markedet spontant og decentralt at fastlægge det endelige resultat, dvs. allokeringen af ressourcer. Miljøpolitisk regulering betyder central planlægning: Allokationen (omfanget af forurening) er fastlagt politisk på forhånd, før markeder og incitamenter kommer i spil. Slutresultaterne af beskatning (prisregulering) og omsættelige kvoter (mængderegulering) er identiske, men der er forskelle i tilpasningsprocessen, og derfor er omsættelige kvoter normalt et u hensigtsmæssigt reguleringsinstrument. Ved beskatning er prisen for udledning stabil og justeres gradvist, mens priserne på omsættelige kvoter ofte er stærkt svingende, hvilket vanskeliggør virksomhedernes langsigtede investerings- og produktionsplanlægning. EUs ETS for handel med CO₂-udledningsstilladelser brød sammen i april 2013, da prisen per ton var styrtstykket fra 20 euro i 2011 til 5 euro, og disse svingende priser er uanvendelige til planlægningsformål (*The Economist*, 2013, 20. april, s. 61–62; 2013, 14. december, s. 58). I andre tilfælde kan mængdestyring være at foretrække, ikke mindst ved regulering af fiskeriet med fiskekvoter, fordi det er vigtigt, at de maksimale mængder fastsættes med det samme og ikke overskrides, fordi fiskebestande kan ødelægges på meget kort tid.

Spørgsmålet er således ikke, om planøkonomi er en umulighed, uforenelig med samfundets natur. Den fungerede i Sovjetunionen, som den også gør i alle organisationer af en vis størrelse, private og offentlige (jf. Chang, 2010, s. 199–209). Om planøkonomi også kan styres af demokratiske samfund er fortsat uvist. Det er ikke blevet forsøgt hidtil i fredstid. Der har ikke eksisteret planøkonomier, som også var demokratiske,¹² selv om Storbritannien og USA under Anden Verdenskrig er mulige undtagelser. Krigsøkonomierne var vellykkede varianter af central planlægning, også i Tyskland, som opretholdt positive vækstrater gennem hele krigen frem til 1945, samt i Storbritannien og navnlig i USA, hvor *Office of Production Management* og

¹² Hvis demokrati opfattes ikke blot i politisk, men også i økonomisk forstand, kan tingene se anderledes ud. I sin bog *Hvad er demokrati?* fra 1945, oversat til russisk i 1993, bemærkede den danske filosof og teolog Hal Koch om Sovjetunionen, at »til gengæld skal det ikke glemmes, at man derovre har sat ind på et andet punkt: man har først og fremmest været optaget af at skabe det økonomiske demokrati. ... Meget tyder på, at der i så henseende kan være en del at lære i Rusland« (Koch, 1945, s. 26, 55). I 1993 blev denne holdning anset for så anstødelig, at det var nødvendigt at forskåne russiske læsere for denne og andre korte afsnit, som blev udeladt i den russiske version.

dets efterfølgere med planøkonomisk effektivitet styrede 60–70 % af den amerikanske industri og den lavine af krigsproduktion, som blev så afgørende for udfaldet af krigen.¹³

Marx formodede, med rette, at kapitalismen havde et enormt potentiale for økonomisk vækst, og betragtede materiel overflod skabt af kapitalismen som en forudsætning for socialisme (Aage, 2004). Efter 150 år er det tid til at vende Marx på hovedet: Stigende overflod er ikke midlet til at løse historiens gåde eller til at opnå socialisme, lighed og demokrati, men omvendt. Socialisme, lighed og demokrati er hårdt tiltrængte midler til at løse de problemer og konflikter, som udspringer af, at grænserne for vækst er kommet til syne i horisonten og rykker hastigt nærmere.

I årtier har det været velkendt for alle, at planlægning er uomgængelig for at håndtere nutidens og fremtidens store udfordringer, det globale miljø og den globale fordeling. Erfaringen lærer os, at der er et desperat behov for kollektiv handling. Og *hovedsætningerne* i den økonomiske velfærdsteori lærer os, at dette er præcis, hvad markedsstyring ikke kan levere. Hvordan den ultraliberalistiske markedsideologi har kunnet gennemsvige vores kollektive bevidsthed så massivt i løbet af disse samme årtier, forbliver et mysterium.¹⁴

Litteratur

Anderson, P. (2010). Two revolutions. *New Left Review*, 61, 59–96.

Apolte, T. (2010). Democracy and prosperity in two decades of transition. *Economics of Transition*, 19(4), 693–722.

Bennett, J. (1989). *The economic theory of central planning*. Basil Blackwell.

Carr, E. H. (1952). *A history of Soviet Russia: The Bolshevik revolution 1917–1923*, Vol. 2. Macmillan.

Chang, H.-J. (2010). *23 things they don't tell you about capitalism*. Allen Lane.

Davies, R. W. (1990). Gorbachev's socialism in historical perspective. *New Left Review*, 1(179), 5–27.

Easterly, W. & Fischer, S. (1995). The Soviet economic decline. *The World Bank Economic Review*, 9(3), 341–371.

¹³ Dets formand, William S. Knudsen, blev krigshelt i USA og opnåede rang af trestjernet *Lieutenant General*. »Mr. Noodsen« eller »Big Bill« var ikke nogen socialist, beundrede Tyskland i 1930'erne og havde ingen formel uddannelse, hverken håndværksmæssig, teknisk teoretisk eller militær, idet han ikke kom ind i militæret hverken i Danmark, hvor han levede, til han var 20 år, eller i USA. Men han blev en højt respekteret håndværker, selvlagt ingeniør og direktør i *Ford Motor Company* først og senere i *General Motors* (Lund, 2019; Sønnichsen, 2019).

¹⁴ Basale holdninger kan ændres hurtigt. Få havde forventet, at statslig stabiliseringspolitik omfattede banknationaliseringer som i UK og USA i 2008. I tråd med Marx og *Det kommunistiske Partis Manifest* støttede Lenin nationalisering af bankerne i oktober 1917: »Uden store banker ville socialismen være umulig. De store banker er 'statsapparatet', som er nødvendigt for os for at indføre socialismen og som vi kan overtage klar til brug fra kapitalismen ... En statsbank ... det er allerede ni tiendedele af et socialistisk apparat« (Lenin, 1929; Carr, 1952, s. 133). *The Economist* gjorde ligeså i oktober 2008: »This is a time to put dogma and politics to one side and concentrate on pragmatic answers. That means more government intervention and co-operation in the short term than taxpayers, politicians or indeed free-market newspapers would normally like« – hvilket fremkaldte denne syrlige kommentar i et læserbrev: »*The Economist* supporting a massive bail-out? Now I've seen everything. The only thing left to do is change the name of your newspaper to *The Communist*« (*The Economist*, 2008, 11. oktober, s. 13, 22).

- Eberstadt, N. & Groth, H. (2010). The Russian Federation: Confronting the special challenges of ageing and social security policy in an era of demographic crisis. *International Social Security Review*, 63(3–4), 23–58.
- Ellman, M. & Kontorovich, V. (1997). The collapse of the Soviet system and the memoir literature. *Europe-Asia Studies*, 49(2), 259–279.
- Ellman, M. (2000). The social costs and consequences of the transformation process. *ECG Economic Survey of Europe*, 2000(2/3), 125–140.
- Enzensberger, H. M. (1997). Helden des Rückzugs. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1989, 9. december; genoptrykt s. 55–63 i *Zickzack. Aufsätze*. Suhrkamp.
- Feshbach, M. & Friendly, A. (1992). *Ecocide in the USSR*. Basic Books.
- Gajdar, J. (1995). *Gosudarstvo i evoljutsija*. Evrazija.
- Garcelon, M. (2005). *Revolutionary passage. From Soviet to post-Soviet Russia 1985–2000*. Temple University Press.
- Gerry, C. J., Nivorozhkin, E. & Rigg, J. A. (2008). The great divide: ‘Ruralisation’ of poverty in Russia. *Cambridge Journal of Economics*, 32(4), 593–607.
- Gregory, P. R. & Stuart, R. C. (1989). *Comparative economic systems* (3. udg.). Houghton Mifflin.
- Gustafsson, B., Shi, L. & Nivorozhkina, L. (2011). Why are household incomes more unequally distributed in China than in Russia? *Cambridge Journal of Economics*, 35(5), 897–920.
- Havrylyshyn, O. (2009). Is the transition over? (Working paper No. 1209). Department of Economics, Queen’s University.
- Haynes, M. (2003). Counting Soviet deaths in the Great Patriotic War: A note. *Europe-Asia Studies*, 55(2), 303–309.
- Hobsbawm, E. (2011). *How to change the world. Marx and Marxism 1840–2011*. Little & Brown.
- Ilf, I. & Petrov, E. (1931, 2000). *12 stulev. Solotoj teljonok*. Eksmo-press. (dansk (1933): *En Millionær i Sovjetrusland*. Martins Forlag).
- Kashepov, A. (2003). Socioeconomic determinants of the demographic situation in Russia. *Sociological Research*, 42(2), 6–29.
- Koch, H. (1945). *Hvad er demokrati?* Gyldendal. (russisk: (1993). *Tjto takoe demokratija?* Det Danske Kulturinstitut.)
- Kornai, J. (2010). Innovation and dynamism. Interaction between systems and technical progress. *Economics of Transition*, 18(4), 629–670.
- Kulavig, E. (2004). *Stalins hjemmefront 1941–1945*. Syddansk Universitetsforlag.
- Lenin, V. I. (1929). *Sotjinenija*. Partisdat.
- Lund, M. (2018). *Big bill*. Haase.
- Maddison, A. (2003). *The world economy: Historical statistics*. OECD.
- Marx, K. (1844, 1964). *Economic and philosophic manuscripts 1844*. International Publishers.
- Matthews, M. (1978). *Privilege in the Soviet Union. A study of elite life-styles under communism*. George Allen & Unwin.
- Nuti, D. M. (1981). Socialism on earth. *Cambridge Journal of Economics*, 5(4), 392–403.
- Paldam, M. (2002). *Udviklingen i Rusland, Polen og Baltikum – lys forude efter ændringen af økonomisk system*. Aarhus Universitetsforlag.
- Ponting, C. (1991). *A green history of the world*. Penguin.
- Pontrjagin, L. S. (1980). O matematike i katjestve ejo prepodovanija. *Kommunist*, 1186(14), 99–112.
- Popov, V. (2009). Lessons from the transition economies (Research paper no. 2009/15). United Nations University, Helsinki, UNU-WIDER.
- Reddaway, P. & Glinski, D. (2001). *The tragedy of Russia’s reforms. Market Bolshevism against democracy*. United States Institute of Peace.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? *Journal of Economic Literature*, 44(4), 973–987.
- Rothschild, J. & Wingfield, N. M. (2000). *Return to diversity. A political history of East Central Europe since World War II* (3. udg.). Oxford University Press.
- Shatalin, S. S. et al. (1990). *Perekhod k rynku. Kontseptija i programma*. Arkhangel’skoe.
- Shiller, R. J., Boycko, M. & Korobov, V. (1991). Popular attitudes toward free markets: The Soviet Union and the United States compared. *American Economic Review*, 81(3), 385–400.
- Shleifer, A. & Treisman, D. (2004). A normal country. *Foreign Affairs*, 83(2), 20–38.
- Spufford, F. (2010). *Red plenty. Inside the fifties’ Soviet dream*. Faber and Faber.
- Steele, J. (1996). Why Gorbachev failed. *New Left Review*, I(216), 141–152.

- Stokes, G. (1993). *The walls came tumbling down. The collapse of communism in Eastern Europe*. Oxford University Press.
- Stuckler, D., King, L. & McKee, M. (2009). Mass privatisation and the post-communist mortality crisis. *The Lancet*, 373(31. januar), 399–407.
- Sutela, P. (1984). *Socialism, planning and optimality. A study in Soviet economic thought*. The Finnish Society of Sciences and Letters.
- Sønnichsen, O. (2019). *One dollar man*. Lindhart & Ringhof.
- Sørensen, C. (2017). *Den europæiske deltagelseskriser*. Frydenlund.
- Taubman, W. (2017). *Gorbachev. His life and times*. Simon & Schuster.
- Trotsky, L. (1936, 1957). *The revolution betrayed*. Pioneer Publishers.
- Weitzman, M. L. (1980). The 'ratchet principle' and performance incentives. *Bell Journal of Economics*, 11(1), 302–308.
- World Bank. (1996). *World development report 1996: From plan to market*. Oxford University Press.
- Zweynert, J. (2006). Economic ideas and institutional change: Evidence from Soviet economic debates 1987–1991. *Europe-Asia Studies*, 58(2), 169–192.
- Aage, H. (1987). Consumption, income distribution and incentives. I R. Weichhardt (red.), *The Soviet economy: A new course? (NATO colloquium 1987)* (s. 47–70). NATO Economics Directorate.
- Aage, H. (1991). Popular attitudes and perestroika. *Soviet Studies*, 43(1), 3–25.
- Aage, H. (1994). Økonomiske omvæltninger i Rusland og Østeuropa. Systime.
- Aage, H. (1996). Russian occupational wages in transition. *Comparative Economic Studies*, 38(4), 35–52.
- Aage, H. (red.). (1998). *Environmental transition in Nordic and Baltic countries*. Edward Elgar.
- Aage, H. (2004). *Karl Marx. Den proletariske klasses teoretiker*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Åslund, A. (1992). *Post-communist economic revolutions. How big a bang?* The Center for Strategic and International Studies.
- Åslund, A. (2002). *Building capitalism: The transformation of the former Soviet bloc*. Cambridge University Press.